

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /
Journal of Divinity Faculty of Bayburt University
ISSN 2148-6700 / e-ISSN 2630-595X
Sayı: 15 2022/1- Haziran

EBÛ HANÎFE'NİN EHL-İ HADÎS'E YAKLAŞIMI

Abu Hanifa's Approach to Ahl al-Hadith

Hasan KÜÇÜKOSMAN

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Hadis Ana Bilim Dalı.

Ankara / Türkiye.

PhD. Student, Ankara University, Institute of Social Sciences,
Department of Hadith.

Ankara / Turkey.

kucukosmanhasan@gmail.com

ORCID ID: [0000-0002-2384-5650](https://orcid.org/0000-0002-2384-5650)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Nisan / 17 April 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Mayıs / 15 May 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Hasan Küçükosman, "Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Hadîs'e Yaklaşımı", Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (Yaz 2022)

doi: [10.47098/bayburt-ilahiyat.1104759](https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1104759)

Öz

Ebû Hanîfe'nin düşünceleri İslâmi ilimlerde araştırma yapanların ilgi odağı olmaya devam etmektedir.¹ Hakkında pek çok çalışma yapılmış olsa da araştırılmayı bekleyen daha nice meselenin olduğu bilinmektedir. Fıkıh ve kelâm ilminin oluşumunda söz sahibi olan Ebû Hanîfe dönemin etnik unsurlarını da ele alarak Sünnî düşünceyi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamıyla akâid sahasını kısmen keyfiyetsiz kabul eden Ebû Hanîfe fıkıh alanında kıyas, istihsan ve örfü son derece önem vermiş ve döneminde Sünnî düşüncenin savunuculuğunu yapmıştır. Bu anlamıyla Ebû Hanife hadis ehli ile aynı yolda yürümüş ancak belli noktalarda kendilerinden ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Re'y, Ehl-i Hadîs, Ebû Hanîfe, Kûfe, Hicaz.

Abstract

The thoughts of Abu Hanifa, continue to be the focus of attention of those who do research in Islamic sciences. Although many studies on him it is known that there are many more issues waiting to be investigated about him. Abu Hanifa, who had a say in the formation of the science of fiqh and kalam, tried to reveal the Sunni thought by considering the ethnic elements of the period. In this sense, Abu Hanifa, who considered the field of creed to be partially arbitrary, gave great importance to qiyas, istihsan and custom in the field of fiqh and advocated Sunni thought in his period. In this sense, Abu Hanifa followed the same path as the people of hadith, but differed from them at certain points.

Keywords: Ahl al-Ra'y, Ahl al-Hadith, Abu Hanifa, Kufa, Hijaz.

¹ Bu makale, "Hanefi Mezhebinin Kurucu İmamlarının Ehl-i Hadis'e Yaklaşımı" başlıklı ve bitmek üzere olan Doktora Tezinden üretilmiştir.

Giriş

Hanefi mezhebi mensuplarının kadılık gibi resmî görevlerle daha ziyade meşgul olması ya da siyasî belli sebeplerden dolayı hem kendi düşüncelerine hem de hadisçilerle olan ilişkilerine dair günümüze çok az kaynak ulaşmıştır.² Ancak aralarında hem ilmî meseleler bağlamında hem de siyasal-sosyal meselelerde bir etkileşim olagelmıştır. Re'y ve hadis ehli hakkında yapılan tek taraflı çalışmalar sebebiyle bu etkileşimin re'y ehli tarafını araştırmak son derece gerekli olmuştur. Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) ve Hanefilerin hadis ehline bakışlarını incelemek için ilk olarak tarihi kaynaklarda bu etkileşimin izlerini arayacağız. İkinci olarak ise Hanefilerin düşüncesi üzerinden hadis ehlinin düşünceleriyle bir kıyaslama yaparak bu düşüncelerin selefin anlayışındaki izdüşümlerine bakacağız.

1. Re'y Kavramının Kapsamı ve Tartışmaların Tarafı Olarak Ehl-i Re'y

Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbı farklı coğrafyalara dağılarak günümüze kadar ulaşan mezheplerin oluşumunda etkili olan âlimlerin yetişmesini sağlamıştır.³ Bu anlamda, başlangıçta ordugâh şehri olarak kurulan ve Resûlullah'ın yurdu Medine'yi aratmayacak derecede ilmî hareketliliğe sahip olan Kûfe'de, Hanefi mezhebi ortaya çıkmıştır. Selef anlayışına sahip sahâbe ve tâbiîn âlimlerinden pek çok kimsenin bulunması sebebiyle dinî ve kültürel açıdan homojen bir yapıya sahip olmayan Kûfe şehrinde İslâm aleminde yaşanan ayrılıklar daha net görülmüştür. Bu anlamıyla sünnete bağlı kalarak dış etkenlere karşı bir savunma mekanizması geliştiren Ebû Hanîfe (öl. 80/150) bir taraftan selefin anlayışını devam ettirirken diğer yandan da kendisinden sonra oluşan ilimlerin temelini atmıştır. Bu yönüyle pek çok Sünnî âlimi etkilemiş olsa da Mu'tezile mezhebine uygulanan yaptırımlar sebebiyle kendisi ve ashâbı bazı kesimler tarafından sünnetin düşmanları olarak gösterilmek istenmiştir.⁴

Selef âlimlerinin hakkında konuşmayı kerih gördüğü Resûlullah (s.a.v.) ve ashabının görüş bildirmediği meselelerle Müslümanlar zamanla ilgilenmeye başlamıştır. Bu anlamda geneli siyasî olan ayrılıklar sebep gösterilerek zemmedilen re'y terimi; Kur'ân ve sünnet üzere herhangi bir

² Leknevî Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî (öl. 1304/1886), *en-Nâfi' u'l-kebir*, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985), 67.

³ Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh (öl. 1954), *Duha'l-İslâm*, (Kâhire: Müessesetu'l-Hindâvî, 2012), 511.

⁴ Ebû Hanîfe bu ithamlardan en çok etkilenen kişi olarak pek çok çalışmaya konu olmuştur. Örnek olarak bk. Enbiya Yıldırım, *Buhari'nin Ebu Hanife'ye ve Hanefilere Bakışı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 217-233.

asla dayanmayan ve genel olarak itikadî alanda söylenen kişisel görüş olarak tanımlanmıştır.⁵ Fıkıh alanında kıyasa başvurup insanların ihtiyaçlarını gidermek anlamıyla re'y, Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla beraber başta râşid halifeler olmak üzere ashabin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.⁶ Bu sebeple kıyası ile meşhur olan hem Hanefî hem de cumhur ulemadan pek çok fakihin re'yden sakındırması re'yin itikadî konulara dalmamak anlamında olduğunu anımsatmaktadır. Çünkü re'y ehli tabiri de ilk iki asırda lügat anlamıyla *görüşüne başvurulacak ehil kimse* olarak kullanılmıştır.⁷

İslâm aleminde henüz ikinci asır gelmeden Yunan felsefesiyle tanışıp aklın nassa galip geldiğini düşünen insanlar Allah'ın zâtı ve sıfatları gibi meselelerde görüş bildirmeye başlamıştır.⁸ Allah'ın sıfatlarının nefyi ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda ilk defa konuşan Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) ile bu görüşleri devam ettiren Cehm b. Safvân'ın (öl. 128/745-46) amacının, yaratılmışlara atfedilen niteliklerin Allah'a atfedilemeyeceği düşüncesi olduğu görülmektedir. Bu amaçla kulun iradesinin ancak mecazi olduğunu söyleyerek cebr anlayışını savunmaları da kendisini güç, kuvvet, irade ve yaratma gibi fillerle tavsif eden Allah ile kulun benzeşmemesine olan tenzih inançlarıdır.⁹ Bu kimselerin Allah'ı mahlûkata benzetmeme amacı, Allah'ı mevcut anlamında kullanılan *şey* kelimesiyle ifade edilemeyeceğini söylemelerine sebebiyet vermiştir. Bu durum da düşüncelerinin temelinde, "*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur*"¹⁰ ayeti ve benzeri ifadelerle Allah'ın mahlûkattan tamamen farklı olduğunu bildirmesi yatmaktadır.¹¹ Allah'a *şey* denilemeyeceğini söylerken sanki O'nun var olmadığını söyledikleri düşünülse de bu anlayışa göre *şey*'in karşıtı olan

⁵ Mahmud Abdülmecid Mahmud, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye inde ashâbi'l-hadis fi'l karni's-sâlis el-hicrî*, (Kahire: Mektebetü'l Hancî, 1979), 42.

⁶ İbnu'l-Kayyim Muhammed b. Ebi Bekr Şemsüddin (öl. 751/1350), *İ'lâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-alemin*, thk. Muhammed Abdisselam İbrâhim, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1991), 1/56.

⁷ Mansur Koçinkağ, "Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Ayrımı". Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0/10 (Kasım 2017), 56.

⁸ Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (öl. 1205/1791), *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâri ihyâi ulûmi'd- dîn*, (Beyrut: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, 1994), 2/11.

⁹ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (öl. 429/1037), *el-Fark beyne'l-firak ve beyanu'l-firaki'n-naciyye*, (Beyrut: Dâru'l-Afaki'l-Cedide, 1977), 199, en-Neşşar Ali Samî, *İslâm'da felsefî düşüncenin doğuşu*, çev. Osman Tunç. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 98-103.

¹⁰ eş-Şûrâ 42/11.

¹¹ Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, (öl. 324/935) *Makalatu'l-islâmiyyin ve ihtilafu'l-musallin*, thk. Helmut Ritter. (Almanya: y.y, 1980), 181.

yokluk kastedilmemiş bilâkis Allah varlık üstü kabul edilmiştir.¹² Bu düşüncenin karşısında *şey* kavramı ile varlığın, varlık ile cismin kastedildiğini ve cisim olan *şey*'in sınırlı olacağını düşünen Müşebbihe fırkası vardır. Hatta Cehm'in tenzih anlayışının bu düşünceye karşı amaçlı olduğu söylenmiştir.¹³ Diğer batıl akımlarının da ya sahâbe ya da sünnete karşı bir düşünceye sahip olarak sistemlerini kurmasına karşın Hanefîlerin sistemi Hz. Ali, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, Alkame b. Kays (öl. 62/682), İbrâhîm en-Nehâî (öl. 96/714) gibi seleflerine dayanmaktadır.¹⁴ Yaşadıkları ihtilaflar da yine selefin ihtilafına müstenittir. Bu anlamıyla Ebû Hanîfe selef anlayışını devam ettirerek kelâmî konulara ancak hasımlarına cevap vermek için girerken, insanların asıl ihtiyacı olan fikhî meselelerde örf ve istihsan gibi delilleri cumhur ulemaya göre daha fazla kullanmıştır. Fikhî konularda ayet ve hadisleri nas dışı delillerle ele almasıyla, itikadî alanda re'ye başvuranlara bir yönden benzeten lafızcı hadis alimleri, Ebû Hanîfe'yi ve Hanefîleri *Ehl-i Re'y* olarak tanımlamışlardır.¹⁵ Bu tanımlama Hanefî imamların kurucu dönemine kadar olan hicrî ilk iki asırda bulunmamakla birlikte mihne süreciyle beraber kullanılmaya başlamıştır. Zira bid'at ehli kimseler re'yi en son noktada kullanmalarına rağmen, re'yin yalnızca batıl anlamı olmamasından ötürü bid'at ehli için *Ehl-i ehvâ* ya da *Ehl-i kelâm* gibi kavramlar kullanılmıştır.¹⁶ Bu anlamıyla re'y ehli olarak tanınan Hanefîler fikhî meselelerde re'ye cumhur ulemaya kıyasla daha fazla yer açtığı için bu ismi almıştır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere amelî konularda ne düşündüğü pek dikkate alınmayan kimselerin kelâmî konularda kıyasa başvurarak nasları te'vil etmesine karşı çıkan selef ulemânın anlayışı Ebû Hanîfe dönemine kadar devam etmiştir.¹⁷ Ebû Hanîfe hayatının ilk dönemlerinde kelâm ilmiyle iştigal etmiş, münazaralarda bulunarak bidat ehline cevap vermiştir. Bu anlamıyla Ebû Hanîfe'nin düşüncesinin oluşumunda bidat ehlinin etkisi inkâr edilemez. Ebû Hanife, fikhî sahasında yapmış olduğu gibi itikadî alanda da yaşadığı dönemde câri olan konuları

¹² Abdullah Yıldız, *Mu'tezilî Tenzih Doktrininin Temelleri*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 42.

¹³ Neşşar, *İslâm'da felsefî düşüncenin doğuşu*, 95-96.

¹⁴ Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdat*, thk. Beşşar Avvad, (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 15/444

¹⁵ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 73

¹⁶ İbn Abdilber Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (öl. 463/1071), *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, thk. Ebû'l-İşbal ez-Züheyri, (Suud: Dâru ibnu'l-Cevzi, 1994), 2/ 942.

¹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni ilm-i Kelâm*, (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 61-63.

sünnet üzere cevaplandırmış ve pek çok meselede Ehli Sünnet'in öncülüğünü yapmıştır. Ancak mihne sonrası yaşanan siyasî etkiler sebebiyle onun ilk Sünnî mütekellim olduğu fazlaca dile getirilmemiştir.¹⁸

2. Tarih Kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Hadîs'e Yaklaşımı

Ehl-i Hadîs içerisinde Ebû Hanîfe'ye pek çok eleştirinin yöneltmesine rağmen Ebû Hanîfe hadis ehlini benzer şekilde eleştirmemiştir. Zira kendisi hadis ehlinin durağan yapısına karşı reaksiyon göstererek batıl düşüncelere karşı savunma makamına geçmiştir. Bu sebeple ashaba bağlı olma noktasında ortak paydada bulunduğu hadis ehlini kendisine rakip görmemiştir.¹⁹

Ebû Hanîfe'yi anlamadan ya da Irak'ta bulunup kelâm ilmi ile uğraşmış olmasından dolayı bir genelleme yaparak tenkit edenlerin bir kısmının onu tanıdıktan sonra görüşünden döndükleri görülmektedir.²⁰ Sonuçlara bakılarak yapılan değerlendirmenin yanlış düşüncelere sebebiyet vereceğini bilen Ebû Hanîfe bu sebeple, "Bizim hangi delile dayandığımızı bilmeyen kimsenin kitaplarımıza bakarak hüküm vermesi helal değildir."²¹ demiş ve usûllerinin gelişigüzel anlaşılamayacağını söylemiştir.

Bir hüküm verme konusunda Ebû Hanîfe; önce Allah'ın kitabına bakacağını,²² eğer aradığı hüküm orada yoksa Resûlullah'ın sünnetine bakacağını, eğer orada da hükmü bulamazsa sahâbenin fetvalarından dilediğini seçip başkalarını sahâbeye tercih etmeyeceğini dile getirmektedir.²³ Eğer sonuç burada bulunmayıp iş tâbiinden olan Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), İbrâhim en-Nehâî, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (öl. 104/722), Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732) Hasen b. el-Basrî (öl. 110/728), Saîd b. Müseyyeb'e kalırsa Ebû Hanîfe onların içtihat ettikleri gibi

¹⁸ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*, (Ankara: Otto Yayınları, 2002), 43.

¹⁹ Ebû Hanîfe, ticaretle ilgilenmesi sebebiyle muhaddislerin yiyecek ve giyim gibi ihtiyaçlarını karşılar ve onlara "Bana teşekkür etmenize gerek yok. Çünkü ben size paramdan bir şey vermedim, fakat bu Allah'ın üzerimdeki lütfundandır." derdi. Hatib, *Tarih*, 15/494, Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, (öl. 748/1348), *Menakibu'l İmam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasen*, thk. Muhammed Zaid el-Kevserî-Ebû'l-Vefa el-Afgânî, (Haydarabad: Lecnetü İhyai'l-Mearifen-Nu'maniyye, 1408/1988), 46.

²⁰ İbn Abdilber, *el-İntika fî fadâilî'l-eimmeti's-selaseti'l-fukahâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 142, Hamîs, Muhammed b. Abdirrahman, *Usûlü'd-Din inde'l-İmam Ebî Hanîfe*, (Riyad: Dâru's-Samî'i, 1996), 188.

²¹ İbn Abdilber, *el-İntika*, 145.

²² Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 68.

²³ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 60.

kendisinin de içtihat edeceğini söylemiştir. Tamamen taklide başvurmamakla birlikte burada sayılan tâbiîn âlimlerinin hem Kûfe hem de diğer şehirlerden olması Ebû Hanîfe'nin selefe bağlı olduğunu göstermektedir.²⁴ Zira kendisine bu ilmi nasıl elde ettiği sorulunca “*İbrâhim en-Nehâî ve Hammad kanalıyla Hz. Ömer'den ilim alanlar vasıtasıyla Hz. Ömer'den, Hz. Ali'den ilim alanlar vasıtasıyla Hz. Ali'den, İbn Mes'ûd'dan ilim alanlar vasıtasıyla İbn Mes'ûd'dan ve İbn Abbas'dan ilim alanlar vasıtasıyla İbn Abbas'dan öğrendim.*”²⁵ demiştir.

Ebû Hanîfe'nin gençlik döneminde Kûfe'den ayrılıp yaklaşık altı yıl boyunca Mekke'de kaldığı nakledilir. Bu süreçte tâbiîn ulemâsının ders halkalarına katılmış, onlara sorular sorarak ilmini artırmıştır. Ebû Hanîfe'nin ilmine şahit olan pek çok âlimin ona hürmet ettiği nakledilmekle²⁶ beraber Medine-Kûfe arasında var olan rekabet sebebiyle Ebû Hanîfe'nin sıkıntı çektiği de olmuştur.²⁷ Kısa sürede anlaşılmuştur ki Ebû Hanîfe'nin meselelere dikkatli bakışı ve toplumda karşılaşılan sorunlara cevap bulması, kendisine sıkça başvurulmasını sağlamıştır.²⁸

Ebû Hanîfe'nin Mekke'de görüşüp ilim aldığı en önemli hocalarından birisi de hadis ehlinin Mekke'deki temsilcisi ve İbn Abbas'ın ilmine mirasçı olan Atâ b. Ebû Rebâh'tır.²⁹ Hicri 114 yılında vefat eden Atâ b. Ebû Rebâh ile görüşen Ebû Hanîfe'nin genellikle fikhî meselelerde, mevcut olan hadisleri selef ulemadan öğrenmek istediğini görmekteyiz.³⁰ Ebû Hanîfe; Atâ b. Ebû Rebâh'a bir soru sorup tanıştığına, kendisinin Kûfeli olduğunu haber verince Atâ b. Ebû Rebâh Ebû Hanîfe'ye “Dinlerini paramparça edip tefrikalara bölünen şehrin halkından mısın?” der. Ebû Hanîfe; “Selefe sövmeyen, kadere inanan ve hiçbir günahattan dolayı kimseyi tekfir etmeyenlerdenim.” der.³¹ Bu anlamıyla kendisinin batıl akımlara

²⁴ Hatib, *Tarih*, 4/63.

²⁵ Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed (öl. 436/1045), *Ahbaru Ebi Hanife ve ashâbuhu*, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985), 68, Muhammed Ebû Zehre (öl. 1974), *Ebû Hanife hayatuhu asruhu ârâuhu fikhuhu*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1947), 73.

²⁶ Hârisî, Ebî Muhammed b. Ya'kub el-Buhârî (öl. 340/951), *Keşfu'l-esrarı ş-şerife fi menakibi İmam Ebi Hanife*, thk. Lâtifurrahman el-Kâsımî. (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2020), 1/42.

²⁷ Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen el-Kârî (öl. 1014/1605), *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye*, (Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkam, 1997), 397.

²⁸ Hârisî, *Keşfu'l-esrar*, 1/44-45

²⁹ İbn Abdilber, *el-İntika*, 156.

³⁰ Ebû Hanîfe'nin Müsned'lerinden birinde Atâ b. Ebû Rebâh'tan 32 tane rivayet nakledilmektedir. Bu rivayetlerin birkaçı hariç tamamı fıkah içerikli hadislerdir. Hârisî, *Müsnedü Ebi Hanife*, thk. Ebu Muhammed es-Suyûtî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 19-26.

³¹ Hatib, *Tarih*, 15/444, Hamîs, *Usûlü'd-Din*, 198.

meyletmediğini söyleyen Ebû Hanîfe, hadis ehli ile sünnet çerçevesinde eşit olduklarını ikrar etmektedir.

Rivayet merkezli fıkıh anlayışına sahip olması sebebiyle hüküm kaynağı olarak hadislere önem veren Ebû Hanîfe, hadis ehlinin istifade etmeye Kûfe’de de devam etmiş ve şehre gelen hadisçilerle görüşmüştür.³² Ebû Hanîfe, Kûfe’de ders halkasına geçtikten sonra hadis ehlinin delil olarak kullandıkları rivayetleri aramaya devam etmiştir. Bununla birlikte kendi usullerinin daha üstün olduğunu düşünmesi sebebiyle çağdaşları olan hadis ehline itiraz ettiği de olmuştur.³³ İleride de açıklayacağımız üzere Ebû Hanîfe bu itirazlarını daha çok literâl anlamda nasları ele alan kimselere yöneltmiştir.³⁴ Zira Ebû Hanîfe bu kimselerin batıl düşüncelere dolaylı olarak hizmet ettiğini düşünmektedir. Bununla birlikte kendisi hadis ehlinin öncülere sayılabilecek Katâde b. Diâme (öl. 117/735)³⁵, Amr b. Dînâr (öl. 126/744)³⁶ ya da Hammad b. Zeyd (öl. 179/795)³⁷ gibi isimlerle de görüşmüştür. Muhtemelen Ebû Hanîfe burada elde ettiği rivayetleri Kûfe’de ders halkasında kullanmış ve yeri geldikçe talebelerine aktarmıştır.³⁸

Ebû Hanîfe, Hicaz’da selef ulemanın meclislerine katılmakla beraber bu hocaların talebeliğini yapan çağdaşlarından da ilim tahsil etmiştir. Basralı muhaddis Eyyûb es-Sahtiyânî’nin (öl. 131/749) yirmi yıl kadar talebeliğini yapan Hammad b. Zeyd (öl. 179/795),³⁹ ya da otuz yıla yakın bir süre Atâ b. Ebû Rebâh ve Amr b. Dînâr’ın tedrisatından geçen ünlü muhaddis İbn Cüreyc (öl. 150/767) bu konuda örnek olarak zikredilebilir.⁴⁰

Ebû Hanîfe’nin belli dönemlerde ilim öğrendiği hadis ehlinin bazı temsilcileri de Kûfe’de bulunmaktadır. Tâbiîn asrında burada en dikkat çeken kişilerin başında A’miş (öl. 148/765) gelmektedir. Ebû Hanîfe’nin ticaretle uğraşması sebebiyle muamelat konusunda A’miş’in kendisine

³² Hatib, *Tarih*, 15/477.

³³ Saymerî, *Ahbâr*, 1/35-36, Mizzî, Cemaluddin Yusuf b. Abdirrahman (öl. 742/1341), *Tehzibu’l-kemal fi esmai’r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad. (Beyrut: Müessesetu’l-Risâle, 1980), 29/432.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (Beyrut: Müessesetu’l-Risâle, 1405/1985), 5/277.

³⁵ Hatib, *Tarih*, 15/477.

³⁶ Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn (öl. 458/1066), *es-Sünenü’l-kübra*, thk. Muhammed Abdu’l-Kadir Ata, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 4/422.

³⁷ Tayyar Altıkulaç, “Hammad b. Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489.

³⁸ Öyle ki küçük yaşlarda hadis meclislerine katıldığını bildiğimiz Kûfeli Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) kendisini hadis meclisine Ebû Hanîfe’nin getirdiğini ve burada Amr b. Dînâr’ın rivayetlerini kendisine sorduğunu aktarmıştır. Hârisî, *Keşfu’l-Esrar*, 1/50.

³⁹ Hadis ehline göre Hicaz’da Mâlik b. Enes, Şam’da Evzâî, Kûfe’de Süfyân-ı Sevrî ne ise Basra’da da Hammad o derecede bir âlimdir. Altıkulaç, “Hammad b. Zeyd”, 15/489.

⁴⁰ Hârisî, *Keşfu’l-esrar*, 1/43.

başvurduğu hatta “Hazzâz Nu’mân b. Sâbit bu ve benzeri sorulara daha güzel cevap verir. Zira onun ilmine bereket verilmiş olarak görüyorum.”⁴¹ dediği nakledilir. Ancak A’mes’in naklettiği bir rivayetin içerdiği hükmü kendisine bildiren Ebû Hanîfe’ye “Sizler doktor biz ise eczacıyız.” demesini detaylı bir şekilde incelemek gereklidir.⁴² Zira hadis ehli, Hanefiler karşısında zayıf kaldığını bu rivayetle kabul etmiş olmaktadır ki re’ye her dönem karşı çıkan Ehl-i Hadîs, asla kendilerini, rivayetlerin hükmünü bilmeyenler olarak görmemişlerdir. Bununla beraber rivayetten öteye geçemeyen hadisçiler hakkında yapılan eleştiriler hadis ehlinin fakihleri tarafından da yapılmıştır.⁴³ Ebû Hanîfe hakkında koparılan yaygaralara inanan hadisçilerin de zamanla Ebû Hanîfe’yi tanıyarak görüşlerini değiştirdiğini görmekteyiz. Ebû Hanîfe, yaşadığı bölgenin bid’at akımlarına yurt olması sebebiyle kendisine ön yargılı davranan hadisçileri yadırgamamış ve serinkanlı bir şekilde mukabelede bulunmuştur.⁴⁴ Kûfe’de Ebû Hanîfe’nin çağdaşı hadisçi Süfyân es-Sevrî de bu hataya hem kendisinin hem de pek çok âlimin düştüğünü ima ederek “Allah bizleri de onları da affetsin.” demiştir.⁴⁵ Hadisçi kimliğiyle bilinen Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) ve Vekî’ b. el-Cerrâh’ın (öl. 197/812) da Ebû Hanîfe’nin re’yiyle fetva verip hadislerini ezberlediği bilinmektedir.⁴⁶ Bu kimselerin eliyle Hanefî fıkhi, Sünnî düşüncenin olduğu pek çok yerde hadis talebinden önce ezberlenir olmuştur.⁴⁷ Bu anlamıyla Ebû Hanîfe’nin döneminde re’y ve hadis ehli olarak ayrılan ekollerin iki ayrı mezhep değil sünnet dairesi içerisinde iki ayrı düşünce olduğunu ve bu düşüncelerin de sahâbe döneminden bu yana selef anlayışında mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

3. Kelâmî Konularda Ebû Hanîfe’nin Hadisçilere Yaklaşımı

Bilindiği üzere itikadî konularda naslarda belirtilen hususların dışına çıkmayan selef anlayışı asr-ı saadeti aynen yaşatmak ve yeni (bid’at)

⁴¹ İbn Abdilber, *el-İntika*, 126.

⁴² İbn Ebî’l-Avvam (öl. 335/947), *Fazailu Ebi Hanife ve Ahbâruhu ve Menakıbuhu*, (Mekke: Mektebetu’l-İmdadiyye, 2010), 102.

⁴³ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (öl. 911/1505), *Tedribu’r-râvi fi şerhi Takrîbi’n-Nevevi*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî, (Riyâd: Mektebetu’l-Kevser, 1995), 1/527.

⁴⁴ İbn Abdilber, *el-İntika*, 130.

⁴⁵ İbn Abdilber, *el-intika*, 142.

⁴⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 2/1082, Zehebî, *Siyer*, 9/148.

⁴⁷ Hasan Küçükosman, *Tirmizî’nin Sünen’inde Hanefî mezhebine Yaklaşımı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 67; Vekî’ b. el-Cerrâh (öl. 197/812) Hanefî mezhebi ile ilgili eğitimi hakkında “Sıbyanın medresede Kur’ân’ı öğrendiği gibi biz de Ebû Hanîfe’nin meselelerini beşer beşer öğrenirdik” demiştir. Hârisî, *Keşfu’l-Âsâr*, 1/ 281.

anlayışlara kapı kapama amacı taşımaktadır.⁴⁸ Hadis ehli bu düşünceyi aynı şekilde devam ettirmekle birlikte mecbur kaldığı dönemlerde bu kuralı gevşetmiştir. Öncesinde yapılan bazı çabalar olsa da Ebû Hanîfe Sünnî düşüncede yenilik anlayışının gerekliliğini savunmuş ve sistemli bir şekilde bu alana giren ilk isim olmuştur.⁴⁹ Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini anlamamıza yardımcı olacak kelâmî meselelerin eserlerinde yoğun olmasıyla beraber bu eserlerin -özellikle de Fıkhu'l-ekber'in- Ebû Hanîfe'ye aidiyeti tartışılmıştır. Bununla beraber Ebû Hanîfe'den sonra fıkıh sahasına yoğunlaşıp kelâma karşı çıkan Buhara Hanefileri ile Ebû Hanîfe'nin kelâmını sistemleştiren Semerkant Hanefilerinin Ebû Hanîfe'ye ait aktardıkları farklı görüşler de konu hakkında konuşmanın zorluğunu göstermektedir.⁵⁰ Ancak Ebû Hanîfe'nin kelâma karşı olduğunu söyleyenler dahi başlangıçta Ebû Hanîfe'nin bu alana girdiğini ancak son raddede talebelerini münâzara yapmaktan engellediğini söylemiştir. Özellikle İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in bu alanda fazla konuşmaması da bu anlamda düşünülmektedir.⁵¹

Bununla beraber Ebû Hanîfe'nin medresesinde yetişip sonrasında i'tizâl düşüncesine kayanların da kendi görüşlerini Ebû Hanîfe'ye nispet ettiklerini görebilmekteyiz. Bu anlamda Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâîl b. Hammâd (öl. 212/827) dedesinin halku'l-Kur'ân düşüncesinde olduğunu söylerken, Ebû Hanîfe'nin başka talebeleri de kelâma karşı olduğunu söylemiştir.⁵² Hanefilerin zamanla hadis ehliyle münasebet kurması sebebiyle geçmişe dönük olarak Ebû Hanîfe sanki muhaddis bir cerh-ta'dil âlimi olarak tanımlanmaya da çalışılmıştır.⁵³ Ebû Hanîfe'nin ancak imla ettirerek günümüze ulaşmış olan eserleri hakkında duyulan şüpheli bizce erken dönem âlimlerinin ikrarları zayıflatmaktadır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren Eş'arî âlimi İbn Fûrek (öl. 406/1015) gibi bir ismin Ebû Hanîfe'nin eserine dair yazmış olduğu *Şerhu'l-Âlim ve'l-müte'allim*'i hem bu şüpheleri bertaraf etmeye hem de iki düşünce arasındaki

⁴⁸ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 61-63.

⁴⁹ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidi, (Cidde: Mektebetü's-Sevadi, 1993), 2/305.

⁵⁰ Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütakellim Hanefiler Örneği". *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâturîdîlik*, (Kastamonu 2017), 1/643-658.

⁵¹ Pezdevî, Ebu'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm (öl. 493/1100), *Ehl-i Sümmet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölçük. (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980), 6.

⁵² Hatib, *Tarih*, 15/516, İbn Abdilber, *el-intika*, 166,

⁵³ Muhammed Emin Eren, "Re' y Ehlinin Fakihinden Bir "Muhaddis" İnşa Etmek: Abdulkâdir el-Kuraşî'nin (ö.775/1373) Ebû Hanîfe Biyografisinin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62 (2021), 289-343.

yakınlığa işaret etmektedir.⁵⁴ Zira İbn Fûrek'in eserinde Ebû Hanîfe'ye herhangi bir itirazda bulunmamıştır ki bu durum kendisinden etkilenmiş olduğunu da hatırlatabilir.⁵⁵

Ebû Hanife yenilik düşüncesine neden sahip olduğunu gerekçelendirirken yaşadığı dönemde kanlarını helal görenlerle aynı havayı soluduğunu ve âlimlerin bu duruma çare bulması gerektiğini söylemiştir. Bu yenilik anlayışını kabullenemeyip "Hz. Peygamber'in ashabi için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?"⁵⁶ diyenlere karşı Ebû Hanîfe; Ashabın, düşmanı olmayan ve bu sebeple silahlanmayan askerler gibi olduğunu söyleyerek dönemin şartları gereği hareket edilmesini ifade etmiştir. Selefin belli meselelere girmemesini bu şekilde anlayan Ebû Hanîfe'ye göre kendileri selef döneminde yaşasaydı onlar gibi davranacaktı. Aynı şekilde selefin de kendisinin zamanında yaşasa farklı şekilde hareket edeceğini söyleyen Ebû Hanîfe, selefin razı olduğu yolun bu şekilde olacağını iddia etmiştir. Aynı zamanda insanların dilini tutsa bile kalbinden geçen bu düşüncelere engel olamayacağını söyleyen Ebû Hanîfe, kanayan bu yarayı göremeyen ve kendisini selefin yolunda zanneden kimselerin zümreler içerisinde en cahili ve en berbatı olduğunu söylemiştir. Ebû Hanîfe'ye göre Sünnî düşüncüyü savunduğunu zannedip hadis nakleden bu kimseler hasımlarının davalarına hizmet etmektedirler.⁵⁷

Ebû Hanîfe batıl akımlara cevap vermeyi ve akli kullanmayı gerekli görürken naslarla beraber selim fıtratı ön plana çıkarmış ve bu duruma delâlet edecek nasları kullanmıştır.⁵⁸ Zira nasların işaret ettiği bu fıtrat üzere kullanılan akıl, herhangi kelâmî metoda ihtiyaç duymadan maksada ulaştıracak bir istidlâl aracıdır.⁵⁹ Kitap ve sünnetin dışında konuşmayan Ebû Hanîfe itikadî alanda re'ye başvurmayı Allah ve Resûlünün önüne geçmek olarak görmüştür ki akla önem vermiş olsa da kendisinden herhangi bir nas hakkında *Bu nas akla aykırıdır ya da Makul olan bunun zıddıdır*, dediği nakledilmemiştir.⁶⁰

⁵⁴ İbn Fûrek, *Şerhü'l-Âlim ve'l-Müte'allim*. thk. Ahmed Abdilkerîm es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe. (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009).

⁵⁵ Yine aynı dönemden Eş'arî kelâmcısı Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) de Ebû Hanîfe'nin eserleriyle itizâl düşüncesini yerle bir ettiğini söylemiş ve re'y ehlinin kelâmî konularda hadis ehli ile bir düşüncede olduğunu ifade etmiştir. Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, (İstanbul: Dâru'l-Funûn İlahiyat Medresesi neşri, 1346/1928), 312.

⁵⁶ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 9.

⁵⁷ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 9.

⁵⁸ Hamîs, *Usûlü'd-Dîn*, 228-229.

⁵⁹ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 44.

⁶⁰ Hamîs, *Usûlü'd-Dîn*, 575-576.

Bununla beraber selef ancak eser üzerinden konuştuğu için rivayetlerin farklılaşması sebebiyle itikadî konularda da bazı farklılıklar yaşanmıştır. Kur'ân'ın mahlûk olması gibi bazı meselelerde ise selefin direkt olarak bir görüşü yoktur. Ya da cennetin zıddına cehennemın ebedî olmayacağı fikri selef arasında tartışılmış hatta ilk dönemlerde ebedilik anlayışının olmadığı söylenmiştir.⁶¹ Ebû Hanîfe bu ihtilafları biliyor olsa da döneminde cennet ve cehennemın ebediliğinin ayetle⁶² sabit olduğunu söyleyerek bu tartışmaları bitirmek istemiştir.⁶³

Ebû Hanîfe bu tür konularda sünnet dairesini geniş tutup “Kible ehli mümindir.”⁶⁴ diyerek öncelikle fitneye sebep olan tekfir işinin gelişigüzel ve herkes tarafından yapılmamasını vurgulamıştır. Aynı zamanda imanın zıddının küfür olduğunu söyleyerek ameli az olanın imanının da az sayılmayacağını ifade etmiştir. Ebû Hanife yeni Müslüman olanların aşağılanması gibi toplumda sınıf farklılığına işaret eden anlayışlara karşı çıkarak, tüm müminleri eşit görmüştür.⁶⁵ Ancak Ebû Hanîfe'nin fer'i konularda derinleşmesinden de anladığımız üzere ameli gereksiz gören ircâ düşüncesiyle bu anlayış birbirlerinden farklıdır.⁶⁶ Ebû Hanîfe bir insana aynı anda hem kâfir hem mümin denilmeyeceğini söylemekle beraber⁶⁷ ayetlerden de delil getirmiştir.⁶⁸ Bu ihtilafa binaen Ebû Hanîfe'ye göre imanda asıl tasdik olduğundan dolayı kişinin *Muhakkak ki ben müminim* demesi gereklidir. Hadisçilere göre ise amel imandan bir parça olduğundan dolayı amelde şüphenin meydana gelmesi imanda da şüpheyi gerektirmiştir. Bu sebeple hadisçiler bir kimsenin *inşallah ben müminim* demesini doğru bulurlar. Bununla beraber amelin hadisçiler nazarında da imanın aslı olarak değil kemâliyeti anlamıyla bir parçası olduğuna bakarak burada kastedilen şüphe manasının insanın son durumuna binaen söylendiğini düşünebiliriz. Yani insan hangi hal ile öleceğini bilmediği için böyle söyler. Ancak Hanefilere göre de durum, şu an için kişinin imanının varlığına kesin bir şekilde şahitlik etmesidir.⁶⁹ Sonuç olarak amelin imana dâhil olması meselesinde hadisçiler lafzen Mu'tezile ya da Hâricîler gibi

⁶¹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 328.

⁶² Vâkıa 56/32.

⁶³ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 50.

⁶⁴ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 62.

⁶⁵ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 49.

⁶⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 935.

⁶⁷ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 65.

⁶⁸ Bakara 2/282, Şuarâ 26/20, Yusuf 12/95.

⁶⁹ Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî (öl. 786/1384), *Şerhu Vasıyyeti'l-İmami'l-A'zam*, thk. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekri, Muhammed Suphî el-Ayidî, (Amman: Dâru'l-Fetih, 2009), 68-70.

düşünse de bir günahından dolayı mümini kâfir ilan etmemektedir. Bu anlamda hadisçiler Ebû Hanîfe ile aynı düşünceye sahip olarak günah işleyen kimsenin fâsık olacağını ve Allah'ın dilemesine bağlı olarak affedilebileceğini söylemişlerdir. Böylece ihtilaf olarak görünen mesele aslında temelde ortak paydaya dayanmaktadır ki bu ihtilafların benzerleri selef arasında da yaşanmış ancak birbirlerini bid'at ya da küfür ile suçlamamışlardır.⁷⁰

İtikâdî olarak fırkaların teşekkülünde etkili olan konuların başında gelen sıfatlar hakkında Ebû Hanîfe'nin döneminde Allah'ın sıfatları ya iptal edilmiş ya da yaratıcı tamamen insan biçimci şekilde tanımlanmıştır. Selef âlimlerinin düşüncesini aynı şekilde devam ettiren Ebû Hanîfe, Allah'ın zatı hakkında konuşmayı nasları olduğu gibi kabul etmenin gerekli olduğunu söylemiştir.⁷¹ Ancak selef ve hadis ehlinde farklı olarak hükmü sabit olan bu konularda gerekli açıklamalar yapmış ve fıtrat üzere aklî çıkarımlara başvurarak Sünnî düşünceyi ortaya koymuştur. Bu anlamıyla döneminde sıfatlar konusu içerisinde tartışılan varlık meselesinde Allah hakkında *şey* ifadesinin kullanılacağını Sünnî çevrede ilk kez Ebû Hanîfe söylemiştir.⁷² Ebû Hanife yine sıfatlar meselesi içinde ele alınan kelâm sıfatıyla ilgili kulun kendisine ait olan Kur'ân'ın telaffuz edilmesini, okunup yazılması gibi fiillerini mahlûk olarak görmektedir.⁷³

Ebû Hanîfe sıfatlar meselesinde lafza bağlı kalmış olsa da bu sıfatlardan *yedullah*'ın dışındakilerin farklı bir dilde tercümesiyle söylenebileceğini belirtmiştir.⁷⁴ Ayrıca Allah'ın vechini ya da hakkını zata taalluk eden sıfat görürken diğer yandan vech ile Allah'ın sevabının, hakkı ile Allah'a taatin ifade edilmiş olabileceğini söylemektedir. Bu sebeple olacak ki Ebû Hanîfe, Allah'ın sevabı veya taati denilerek bir kimsenin yemin etmesinin caiz olmayacağını söylemiştir.⁷⁵ Bu şekliyle kısmen de olsa te'vile alan açan Ebû Hanîfe, kendisinden sonra bazı hadisçilere ve nihayetinde Eş'arî ve Mâturidî anlayışına etki etmiştir. Belli bir dönem

⁷⁰ Lâlkâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Huseyn (öl. 418/1027), *Şerhu Usûli İtikâdî Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâa*, thk. Ahmed b. Sa'd Hamdan el-Gamidi, (Suud: Dâru Tayba, 2003), 4/930.

⁷¹ İbn Ebu'l-İz, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 2/427.

⁷² Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 53, Yine sıfatlarla ilgili mesele olan Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinde lafız ve mana ayrımının yapıp konuşan ilk kişinin Ebû Hanîfe olduğu söylenmiştir. Vekî, Muhammed b. Halef (öl. 306/918), *Ahbâru'l-kudât*, (Mısır: el-Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübra, 1947), 3/258.

⁷³ Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013), 50.

⁷⁴ Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 198.

⁷⁵ Fatmanur Alibekiroğlu, *Ehlu'r-Rey'in İtikâdî Boyutu (Ebû Hanîfe Örneği)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 151.

kelâm alanına girmeyi yasaklayan selef anlayışı içerisinde İmam Mâlik gibi kelâmı ilim olarak görmeyen ve Resûlullah ile ashabının bu konuda konuşmamasını delil olarak ortaya koyan pek çok âlim vardır.⁷⁶ İmam Mâlik'in "İstincayı ümmetine öğreten Resûlullah'ın tevhid ilmini öğretmemesini düşünmek imkânsızdır." sözünü de ele aldığımızda nasların tevhid alanını içerdiğini kelâmın ise tevhidi karşılamadığını savunduğunu anlarız.⁷⁷ Ancak toplumun maslahatı gereği bid'at düşüncesine cevap verme zorunluluğunu hisseden hadis ehli de itikâdi konulara girme durumunda kalmışlardır.⁷⁸ Örneğin İshâk b. Râhûye (öl. 238/853) gecenin üçte birinde Allah'ın dünya semasına inmesi meselesinde Cehmîlerin soruları karşısında zor durumda kalmıştır. Zira nüzulün keyfiyetsiz olduğu söylenmesine karşın düz bir mantık üretenler selefın Allah'ın dünya semasına indiğinde arşının boş kaldığını söylediklerini iddia etmiş hatta bu sebeple İshâk b. Râhûye halifeye şikâyet edilmiştir. Daha sonra İshâk b. Râhûye bu kişilerle münâzaraya girişmiş ve kendilerine gerekli cevabı vermiştir.⁷⁹

4. Fer'î Konularda Ebû Hanîfe'nin Hadisçilere Bakışı

Ebû Hanîfe, selefinin anlayışı üzere bina ettiği fıkhnı toplumun ihtiyaçlarını göz ardı etmeden oluşturmuştur. Bu anlamda örf ve istihsan delillerine büyük önem veren Ebû Hanîfe, âhâd yolla gelen bazı haberleri de asıllara kıyas etmiştir. Bu asıllar, şer'î delillerden çıkarılıp şeriatın ruhu ve maksadını ihtiva eden küllî kaidelerdir ki bu da rivayetlerin inkârı değil; delil olarak daha güçlü başka nassın tercihidir.⁸⁰ Nassın bulunmadığı yerde ittifakla şer'î delil olarak kabul edilen örf⁸¹ Ebû Hanîfe'ye göre belli meselelerde nassın bulunduğu yerde tahsis görevini üstlenmektedir. Örneğin ölü arazinin ihyası ya da savaşta öldürülen askerin üzerinde bulunan eşyanın mücahitlere ait olacağına dair mutlak bir izin vardır.⁸²

⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/26.

⁷⁷ Hamîs, *Usûlü'd-Din*, 21.

⁷⁸ İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (öl. 728/1328), *Minhacu's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmi'l-Kaderyye ve'l-Cehmiyye*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, (Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed Suud, 1986), 2/106-107, Hamîs, *Usûlü'd-Din*, 21.

⁷⁹ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/375, Melikşah Sezen, *İmam Eş'arî İstihsânu'l-Havz fi ilmi'l-Kelâm Risâlesi ve izahı*, (İstanbul: Kökler Yayınları, 2016), 73.

⁸⁰ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2012), 171.

⁸¹ Ebû Zehre, *Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdulkadir Şener. (Ankara: Fecr Yayınevi, 1986), 231.

⁸² Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhim b. Habîb (ö.192/798), *Kitâbu'l-Harac*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye, y.y.), 76, Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (öl. 483/1094), *el-Mebûsât*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 6/185.

Ancak Ebû Hanîfe bu konularda toplumda kaosun yaşanacağını bildiği için rivayetlerin uygulanabilmesinde devletin yetkisini şart koşmuştur.⁸³ Ebû Yûsuf bu işi daha da ileriye taşıyarak belli meselelerde nassa aykırı olsa dahi örfün geçerli olabileceğini söylemiştir. Zira nas, Arap toplumunun âdeti üzere inmiştir ki şimdi bu âdet değişmiştir.⁸⁴ Burada özellikle ibadet konularının dışında kalan ve örf üzere bina edilen şey aslında küllî kaidelerle nassın önüne geçirilen bir zarurettir. Bu sebeple bir dönem uygulanan bir hüküm başka bir yer ya da zamanda bu maslahat göz önünde bulundurularak uygulanmayabilir.⁸⁵

Topluma yararı olan konularda bu şekilde hareket eden Ebû Hanîfe ibadet konularında kıyasa başvurmamıştır. Örneğin hacda remel ve ızdıbâ meselelerinde olduğu gibi maslahat kaybolursa da bu hükümlerle amel etmekten geri durmamıştır.⁸⁶

Maslahat ve ibadetin bir arada bulunduğu konu olan namazda kıraatin tercümesi meselesinde ise Ebû Hanîfe'nin Arapçayı bilenler için bile başka bir dille namaz kılmaya fetva verdiği talebeleri tarafından nakledilmektedir.⁸⁷ Ancak kendisi Allah'ın "yed" sıfatının başka bir dile tam olarak çevrilemeyeceğini söylemiştir ki tercümenin nassı tam olarak karşılamayacağını düşündüğünü anlamaktayız. Ebû Hanîfe, bu düşüncesinde de naslardan bağımsız hareket etmemiştir. İbn Mes'ûd'dan etkilenmiş olmakla beraber⁸⁸ Hz. Selman'ın Fatiha sûresini tercüme etmesine ve dilleri alışana kadar Farslı bir grubun bu tercüme ile namaz kılmalarına izin verilmesi ya da "Şüphesiz bu (Kur'an'ın indirileceği) öncekilerin kitaplarında da vardı." ayeti⁸⁹ delil olarak gösterilmiştir.⁹⁰

⁸³ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, 77.

⁸⁴ Ebû Yûsuf ribevî mallarda altın ve gümüşün tartı yoluyla (veznî) diğer dört sınıf maddenin ölçekle (keylî) satımının her dönem için gerekli olmadığını söylemiştir. Nitekim günümüzde de bu dört sınıf içerisine giren buğday ya da arpa gibi besinler ölçekle değil kilo hesabıyla satılmaktadır. Merğînânî, Ebu'l-Hasen Burhâneddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî (öl. 593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tallâl Yûsuf, (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/62.

⁸⁵ "Bir illet-i gâiyeye mübtenî olan hüküm, o illetin intifâsıyla müntefî olur. Bir fâide-i matlûbenin, bir maksad ve maslahatın istihsâli için teşrî olunan bir hüküm, bilâhare o fâide ve o maksadın zıddını istilzâm eder ise sâkit olur." Mehmed Seyyid (öl. 1925), *Usûl-ı Fıkıh Medhal*, (İstanbul: Akademi Yayınları, 2011), 536.

⁸⁶ İbnu'l-Hümâm, Emâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (öl. 861/1457), *Fethu'l-Kadir*, (y.y., Dâru'l-Fikr, ts.), 2/260.

⁸⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/37.

⁸⁸ İbn Mes'ûd Kur'an'da telaffuz etmekte zorluk yaşayan bir adama aynı anlama gelen başka bir kelime kullanmasını söylemiştir. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 44.

⁸⁹ eş-Şuarâ 26/196,

Toplumun sorunlarına cevap bulma konusunda bu delillerle birlikte farazî fıkıh yapan Ebû Hanîfe'nin meseleci tutumu ihtiyaç halinde aranır olmuştur. Kendisinin Mekke'de bu yönüyle fetva verdiğiinden dolayı şöhretinin arttığı anlaşılmaktadır.⁹¹ Bu alanda kendisini ve ashabını önde gören Ebû Hanîfe'nin Basralılara; "Ey Basralılar sizler bizden daha takvalı bizler ise sizden daha fakihiz." dediği meşhurdur.⁹²

Ebû Hanîfe, ilim öğrenmeyi taklitten ibaret görenlerin kendisine göre en cahil ve en berbat grubu temsil ettiğini söylerken esas aldığı meseleler itikadî konular olsa da fikhî meselelerde de kendisinin aynı tepkiyi vermesi muhtemeldir. Ancak bid'at ya da küfürle suçlamadığı bu kimselerin İslâm'a faydadan çok zararının olduğunu düşünmesi sebebiyle kendilerini ilim ehli olmamakla suçlamıştır.⁹³ Ancak bu eleştirinin tüm hadis ehline yönelik olması düşünülmemektedir. Zira hadis ehli içerisinde de zâhirî yaklaşım göstermiş olsa bile rivayetler içerisinde seçim yapan ve rivayetin içerdiği hükmü anlamaya çalışan âlimler çoğunluktadır. Hatta bu âlimler Ebû Hanîfe'nin yaptığı gibi fakih olmayan muhaddisleri eleştirmiştir. Hatta yalnızca hadis rivayet edip bir âlimden ders almayan kimsenin doğru yoldan sapmış olacağı yine hadis ehli tarafından söylenmiştir.⁹⁴ Bu sebeple Ehl-i Hadîs âlimlerinin önde gelenlerinden "Hadisi anlamak ezberlemekten iyidir." ya da "Hadisin açıklaması sema meclisinden hayırlıdır." gibi nakledilen sözler bu amaca yöneliktir. Yine İmam Mâlik'in "Medîne'de kendisine güvenilen yüz kişiyle karşılaştım ancak hiçbirinden hadis alınmaz ve bu, o işin ehli değildir, denirdi."⁹⁵ sözü de hadis rivayet etmenin asıl maksat olmadığını göstermektedir. İmam Mâlik'in eserinde sahih gördüğünü belirttiği hadislerin zıddına amel etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu durum Ebû Hanîfe'nin eleştirilmesi meselesinde olduğu gibi âlimin usulüne hâkim olamamaktan kaynaklanmaktadır.⁹⁶ Bu sebeple Ebû Hanîfe'nin de İmam Mâlik gibi hadis

⁹⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/37, ayrıca bk. Kaşîf Hamdi Okur, "Serahsî'nin Referans Kaynağı Olarak Kur'ân'a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/22 (Aralık 2012): 213-214, Fatih Tok, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 114.

⁹¹ Zehebî, *Menakıb*, 36.

⁹² Mizzî, *Tehzîb*, 29/432.

⁹³ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 9.

⁹⁴ Zira bu konuda öz eleştiri yapan hadisçilerden birisi, İmam Mâlik ve Leys b. Sâ'd olmasaydı helâk olacağını söylerken bunun sebebinin önceleri Resûlullah'tan nakledilen her hadisle amel edileceğini zannettiğini söylemiştir. Muhammed Avvâme, *Eseru'l-hadîsi's-şerîf fi ihtilâfi'l-eimmeti'il-fukahâ*, (Beyrut: Dâru'l-Besâir el-İslâmiyye, 1997), 76.

⁹⁵ Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/527.

⁹⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2/1080.

ehlinin de yöntemi zamanla anlaşılmuş ve aksi yönde serdedilen sözlerden dönülmüştür. Bu şekliyle Ebû Hanîfe'nin herhangi bir âlimi direkt hedef göstererek tenkit ettiği bilinmemektedir. Ayrıca bize göre en önemli delillerden birisi olabilecek husus da Ebû Hanîfe'nin kendisinden sonra i'tizâl düşüncesine kayan pek çok müntesibinin ikrarlarıdır. Zira Ebû Hanîfe'den sonra gelen hiçbir talebesinden Ebû Hanîfe'nin hadis ehline karşı olumsuz bir tavır sergilediğine dair nakil gelmemiştir.⁹⁷ Zira daha önce de söylediğimiz gibi farklı düşüncelere sahip olup Ebû Hanîfe'yi kendi düşüncelerine uygun olarak tanıtımlar içerisinde hadis ehline karşı olanlar da vardır. Ancak Ebû Hanife, kelâmî konularda ameli imana dâhil etmemiş, kible ehlini de tekfir etmeyip Müslümanlara tolerans gösterdiği gibi fıkıh alanında da oluşturmuş olduğu şûra meclisinde farklı düşüncelere hoşgörü duyan bir anlayış geliştirmiştir.

⁹⁷ Tabi ki bu bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla.

Sonuç

İslâm tarihinde, düşünce sistemi ve görüşleriyle ilgili en çok konuşulan âlimlerden birisi de Ebû Hanîfe'dir. Yaşadığı dönemin sahâbe asrına yakın olmasıyla beraber kendisinden sonra görüşlerinin geniş bir takipçi kitlesiyle ele alınması da bu durumun sebepleri arasındadır. Henüz ilimlerin tasnif edilmediği bu dönemde hem fıkıh hem kelâm ilminin temellerini atan Ebû Hanîfe'nin Sünnî düşüncede merkeze alınması gereklidir. Bu anlamıyla ilmî gayretlerini Müslümanların vahdetine yoğunlaştıran Ebû Hanîfe öncelikli olarak batıl akımlara cevap vermeyi amaçlamıştır. Selefin düşüncesini yeni bir yöntemle ele almasıyla hadis ehlinin donukluğuna karşı çıkmış olsa da belli bir kişiye eleştiri yöneltmemiştir. Ancak kendi talebeleri arasında da olan durum ilmî eleştiriden ibarettir. Bu şekliyle hem kendisi hem de talebeleri yalnızca rivayet işiyle uğraşanları eleştirmiştir. Ancak rivayetlerin devamlılığını sağlayan güzide bir işi icra eden muhaddislerin tamamını değil bu konuda düşünmeye karşı çıkan ve anlamadan batıla hizmet edip bir de bu yolu mutlak doğru kabul eden kimseler eleştirilmiştir. Bu eleştirileri yapma konusunda fakih muhaddislerden de nakillerin bulunması, döneminde Sünnî görüşü savunan Ebû Hanîfe'nin haklılığını göstermektedir. Bundan dolayı taklitte bulunanlara karşı sahih senetle Ebû Hanîfe'den ağır sözler nakledilmiş olsa da kendisinden sonra hiçbir talebesi ya da mezhebine müntesip hiçbir âlimden bu durumun tersine bir haber gelmemiştir. Hatta kendisi hakkında menfî ve müspet pek çok menkıbe ve söz uydurulmuşken, Ebû Hanîfe ile hadisçilerin arasının kötü olduğunu gösteren bir bilgi olmamıştır. Aksine kendisine iftira atanlara dahi karşılık vermeyen Ebû Hanîfe'nin sünnet üzere olduğunu anlatmaya çalışması bu düşüncesinin bir tezahürüdür.

Kaynakça

- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye, Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkam, 1997.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. Fıkh-ı Ekber Şerhi, çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. Ehlu'r-Re'y'in İtikâdî Boyutu (Ebû Hanîfe Örneği), Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Altıkulaç Tayyar. "Hammad b. Zeyd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Avvâme, Muhammed. Eseru'l-hadîsi's-şerîf fî ihtilâfi'l-eimmeti'il-fukahâ, Beyrut: Dâru'l-Besâir el-İslâmiyye, 1997.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî. Şerhu Vasıyyeti'l-İmami'l-A'zam, thk. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekri, Muhammed Suphî el-Ayidî, Amman: Dâru'l-Fetih, 2009.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. el-Fark beyne'l-firak ve beyanu'l-firaki'n-naciyye, Beyrut: Dâru'l-Afaki'l-Cedide, 1977.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. Usûlu'd-Dîn, İstanbul: Dâru'l-Funûn İlahiyat Medresesi neşri, 1346/1928.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. el-Esmâ ve's-sifât, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidi, 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevadi, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. es-Sünenu'l-kübra, thk. Muhammed Abdu'l-Kadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Müteteklim Hanefîler Örneği". Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik, 1/643-658. Kastamonu 2017.
- Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhim b. Habîb. Kitâbu'l-Harac, Kitâbu'l-Âsâr, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhim b. Habîb. Kitâbu'l-Harac, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, y.y.

- Ebû Zehre, Muhammed Ebû Zehre. Ebû Hanîfe hayatuhu asruhu ârâuhu fıkhuhu, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 2. Basım, 1947.
- Ebû Zehre, Muhammed Ebû Zehre. İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü), çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınevi, 1986.
- Emin, Ahmed. İbrâhîm et-Tabbâh. Duha'l-İslâm, Kâhire: Müessesetu'l-Hindâvî, 2012.
- Eren, Muhammed Emin. "Re'y Ehlinin Fakihinden Bir "Muhaddis" İnşa Etmek: 'Abdulkâdir el-Şuraşî'nin (ö.775/1373) Ebû Hanîfe Biyografisinin Tahlili". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 62 (2021): 289-343
- Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail. Makalatu'l-İslâmiyyin ve ihtilafu'l-musallin, thk. Helmut Ritter. Almanya: y.y, 1980.
- Hamîs, Muhammed b. Abdirrahman, Usûlü'd-Din inde'l-İmam Ebî Hanîfe, Riyad: Dârü's-Samî'i, 1996.
- Hârisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'küb. Keşfu'l-esrarı's-şerife fi menakıbı İmam Ebi Hanife, thk. Lâtifurrahman el-Kâsimi. İstanbul: İrşad Kitabevi, 2020.
- Hârisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'küb. Müsnedü Ebi Hanife, thk. Ebu Muhammed es-Suyûtî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Hatib, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî. Tarihu Bağdat, thk. Beşşar Avvad, 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 2002.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî. el-İntika fi fadaili'l-eimmeti's-selaseti'l-fukahâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî. Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi, thk. Ebû'l-İşbal ez-Züheyri, 2 Cilt. Suud: Dârü ibnu'l-Cevzi, 2. Basım, 1994.
- İbn Ebi'l-Avvam. Fazailu Ebi Hanife ve Ahbâruhu ve Menakıbuhu, Mekke: Mektebetu'l-İmdadiyye, 2010.
- İbn Ebu'l-İz, Ebu'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. Şerhu'l-'Akâdeti't-Tahâviyye, thk. Şuayb el-Arnâvût, 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1997.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî. Şerhü'l-'Âlim ve'l-Müte'allim. thk. Ahmed Abdilkerîm es-Sâyih-Tevfîk Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî. Mînhacu's-sünneti'n-nebeviyye

- fi nakzi kelâmi'l-Kaderiyye ve'l-Cehmiyye, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed Suûd, 1986.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. Mecdû Fetâvâ, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, (Medine: Mecmaû'l-Melik Fahd, 1995.
- İbnu'l-Kayyim Muhammed b. Ebi Bekr Şemsüddin. İ'lâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin, thk. Muhammed Abdisselam İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1991.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. Fethu'l-Kadîr, y.y., Dâru'l-Fiker, ts.
- İzmirli, İsmail Hakkı. Yeni ilm-i Kelâm Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Koçinkağ, Mansur. "Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Ayrımı". Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0/10 (Kasım 2017): 53-78.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kutlu, Sönmez. Selfiliğin Tarihi Arka Planı -İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-, Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Küçükosman, Hasan. Tirmizî'nin Sünen'inde Hanefî Mezhebine Yaklaşımı, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Lâlkâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Huseyn. Şerhu Usûli İtikâdî Ehlî's-Sünneti ve'l-Cemâa, thk. Ahmed b. Sa'd Hamdan el-Gamidi, 9 Cilt. Suud: Dâru Tayba, 2003.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. en-Nâfi 'u'l-kebîr, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.
- Mahmud Abdülmecid Mahmud, el-İtticâhâtu'l- fıkhiyye inde ashabi'l-hadis fi'l karnî's-sâlis el-hicrî, Kahire: Mektebetü'l Hancî, 1979.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen Burhâneddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî, 4 Cilt. thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mizzî, Cemaluddin Yusuf b. Abdirrahman. Tehzibu'l-kemal fi esmai'r-ricâl, thk. Beşşar Avvad, 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-Risâle, 1980.
- Neşşar, Ali Sami en-Neşşar. İslâm'da felsefi düşüncenin doğuşu, çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

- Okur, Kaşif Hamdi. "Serahsî'nin Referans Kaynağı Olarak Kur'ân'a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/22 (Aralık 2012): 211-227.
- Öz, Mustafa. İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Özpinar, Ömer. Hadis Edebiyatının Oluşumu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. Ehl-i Sünnet Akaidi, çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî. Ahbaru Ebi Hanife ve ashabuhu, Beyrut: âlemu'l-Kütüb, 1985.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. el-Mebsût, 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Seyyid, Mehmed. Usûl-ı Fıkıh Medhal, İstanbul: Akademi Yayınları, 2011.
- Sezen, Melikşah. İmam Eş'arî İstihşânu'l-Havz fi ilmi'l-Kelâm risalesi ve izahı, İstanbul: Kökler Yayınları, 2016.
- Sibâî, Mustafa es-Sibâî. es-Sünnetü ve mekânâtüha fi teşrii'l-islâmi, y.y., Dâru'l-Varrâk, ts.
- Suyuti, Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî. Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî, Riyâd: Mektebetu'l-Kevser, 1995.
- Tok, Fatih. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ünal, İsmail Hakkı. İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hadis İlimindeki Yeri, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2012.
- Vekî, Muhammed b. Halef. Ahbâru'l-kudât, Mısır: el-Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübra, 1947.
- Yıldırım, Enbiya. Buhari'nin Ebu Hanife'ye ve Hanefilere Bakışı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Yıldız, Abdullah. Mu'tezilî Tenzih Doktrininin Temelleri, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. İthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrârî ihyâi ulûmi'd-dîn, (Beyrut: Müessesetu't-Târîhu'l-Arabî, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-Risâle, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Menakıbu'l İmam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasen, thk. Muhammed Zaid el-Kevseri-Ebû'l-Vefa el-Afgani, Haydarabad: Lecnetü İhyai'l-Mearifen-Nu'maniyye, 3. Basım, 1408/1988.